

تألیف: Eric J. Sharpe
درمجله دین و ادیان (انگلستان)
ترجمه بفارسی از : منوچهر خدایار محبی

برخی از مسائل روش در تحقیق دین

یا
روش تحقیق در علم ادیان

-۲-

آلفرد نورت رایت با دیدی پس از جمند از بیان خویش نتیجه‌ای گرفت که در نظر من کلام او قابل تحسین است در آنجا که میگوید: دین ما را مقید و محدود میکند و ادراکات درونی ما را هم آهنگ میسازد. دین پاسخی به احساساتی است برای طبقه بندی اندیشه و طرق رفتار دین اراده انسان را به اختیار میگیرد و در رفتار آدمی تصرف میکند. دین در همه وجوه هستی انسان جلوه گری میکند تا آنجا که کار «مترسک» را انجام میدهد (۱) ولی در تحقیق دین باید ارتباط کلیه فرهنگهای انسانی مطالعه گردد نه مسئله

---

1 - A. N. Whitehead: Adventures of Ideas
(Mentor ed. 1955)   ص ۱۶۳

الهام یا گمراهی و کنجکاوای که خارج از زمینه فرهنگ است. در این جا با کمی دقت تفاوت تاریخ دین از *Geistesgeschichte* عمومی تشخیص داده میشود.

بنابر این دو باره به تاریخ ادیان باز میگردیم. در مدتی از آغاز این قرن قلمرو تحقیق تطبیق ادیان بر رنج و اضطراب قرار گرفته بود در این میان تنها یک عامل بدون تزلزل باقیمانده و آن روش تاریخی، بود ...

تاریخ از بیطرفی بدور است و نمیتواند بیطرف باشد. اگر تاریخ را از دلالت فلسفی آن کاملاً جدا سازیم اندیشه‌ای را نمایان میسازد که با تکامل گرایان اواخر قرن نوزدهم چهره ارجمند رنگ *Ranke* و مکاتب سامی و کلاسیک کتاب مقدس اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم ارتباط مییابد چنین کیفیتی با اسناد و مدارک بسیار سیمای روش تاریخی را در قرن نوزدهم در آلمان نمودار میسازد (۱) با اندک اختلاف در روش تاریخی علم‌زبان‌شناسی تطبیقی پدید میاید علمی که ماکس مولر اولین اندیشه خود را در آن درباره تطبیق ادیان بیان داشت.

در برابر پیشرفت نوین تطبیق ادیان تاریخ دانان برآستی نیازمند به احساس موقعیت خویش نبودند که در معرض تهدید بود باین دلیل که خود را نیازمند به ارتباط با آن نمیدانستند زیرا در طرح تحقیق برنامه اکتشافات *Wie es eigentlich gewesen* آنان سخن از روش ترکیبی یا هدف غائی در میان نبود. در حقیقت با بد گمانی و نا شکیبائی به این گونه امور نظر می‌کردند. مخصوصاً در آلمان دست پروردگان رنگ میخواستند که دانشمندان از آموزش فراوان و صلاحیت بهره مند باشند.

۱ - بطور کلی در این باره رجوع شود به:

H. Butterfield : *Man on his Part* (۱۹۵۵)

و به روش فلسفی و تاریخی استیلا یابند. این نظر را در ۱۹۰۶ هارناک Harnack در دانشکده الهیات دانشگاه برلین در کرسی تاریخ ادیان عنوان کرد و تحقیقات دینی را جدا از تاریخ و زبان‌شناسی ناب‌کاری بی‌ارزش دانست (۱)

در دنیای امروز بررسی در شکل این اندیشه تاریخی امر مهمی در قلمرو تحقیق دین بشمار میرود. در این روزگار همانطور که در قاره اروپا رایج است. تاریخ دانان دین با سرافرازی در زبان‌شناسی کار میکنند در بررسی‌های خود با منابع اصلی ارتباط دارند و با توجه به فصول باترتیب تاریخی بشرح وقایع می‌پردازند تا بتوانند مقصود خویش را اثبات کنند در غیر این صورت کار درستی انجام نداده‌اند. همانطور که بیانکی در باره تعریف علمی تاریخ دین میگوید. علمی است که در آن روش تاریخی بکار میرود و بر پایه روانشناسی و جامعه‌شناسی و پدیده‌شناسی قرار دارد برای بررسی درست تاریخی برای تعیین ارتباط کلی ادیان جهان و تحقیق در سیرت مخصوص آنها (۲) این گروه از تاریخ دانان به تطبیق جهانی ادیان بسیار بدگمان هستند و به آن مانند Unwissenschaftlich نظر میکنند مگر این که ارتباط تاریخی حوزه‌هایی که با یکدیگر تطبیق شده است به درستی برقرار باشد و ثابت گردد. زیرا غالباً چنین بنظر می‌آید که هیچ

1 - A. Von Harnack: Die Aufgabe der theologischen Facultaten und die allgemeine Religionsgeschichte, in Reden und Aufsätze II. (1906) 159-187 م

2 - U. Bianchi: Problemi di storia delle religioni

از ترجمه سوئدی این کتاب اقتباس شده است.

Religions his toriska Problem 1966, ۲۵ م

دانشمندی صلاحیت دانستن بیش از اندازه‌ای معین زبان‌شناسی یا مردم‌شناسی را ندارد بنابراین اصرار دارند که قلمرو تحقیق بدرستی تقسیم بندی گردد و هر کس در حوزه‌هایی قرار گیرد که شایستگی آنرا دارد.

برای بررسی دقیق در بیان زمینه‌های تاریخی و رشته‌های آن ناچار باید هدف محدود باشد، *Religions geschichtler* قاره‌ای معمولاً بجائی میرسد که از زمینه‌های ذهنی قضاوت پا فراتر مینهد. ویدن گرن استاد دانشگاه اوپسالا در کمال قدرت این مطلب را اظهار میدارد که ممکن است درباره موقعیتهای ممدودی نمونه‌ای مناسب باشد.

من ممکن است بعنوان احساس یا عاطفه و واکنش فردی برخی از پدیده‌های دینی را بپذیرم و بسیاری از آنها را نیز نیکو ندانم ولی در سمت تاریخ دان دین برای من ممکن نیست به خاطر علاقه‌مندی یا تنفر خود هدفی را برقرار سازم.

پس بنابراین من بعنوان يك دانشمند حق ندارم عقیده شخصی خود را جنبه همگانی دهم (۱). سپس ادامه میدهد که بدیهی است که تاریخ‌شناسی ادیان تحت عنوان تاریخ‌دان از اموری پیروی میکنند که برای هدف تاریخ در نظر گرفته شده است (۲) ولی هیچکس نباید در دام خودخواهی اسیر گردد و بنام این که در هدف علمی خود کاملاً آزاد است خویشتن را از فرضیات بی‌نیاز بداند در این مورد دانشمندان ناب تاریخ بارها راه افراط پیموده‌اند الهیات و متافیزیک و غیره را کار دانشمندان دیگر دانسته‌اند این کاملاً درست

۱ - همان کتاب .

2 - Problèmes et methodes dans l'histoire des religions (1968) .

در این باره رجوع شود به تحقیقاتی درباره روش‌شناسی تاریخ ادیان

در بردارد .

است ولی نباید آنرا دلیل عدم خودخواهی خویش بدانند و هنگام استفاده از روش تاریخی در بررسی مدارک و منابع آداب فرهنگی خود را بهتر از سایرین بدانند و آنرا با روش نقد دانشمندان مغرب زمین آرایش دهند بدیهی است از این نظر تنها تاریخ دانان ادیان خلاف کاری منحصر بفرد نیستند بلکه مردم شناسان و دانشمندان علوم اجتماعی و برخی دیگر نیز گناهکارند همانطور که کنتول اسمیت میگوید مسئله مهمی که هر کس برای فهمیدن اطلاعات فرهنگی غیر از خودش با آن روبروست این خطر را دربردارد که آنها را در مقام پائین تر از آنچه خودش دارد قرار دهد (۱) همین طور کلاویر گناه عمومی را در این میدانده که اعتقاد قطعی شخصی پایه ارزش هر گونه شناخت روش دین قرار گیرد. (۲)

دومین عقیده‌ای که من عنوان میکنم اینست که شاید با کاهش استبداد رأی بتوان کم و بیش مسائل تاریخی را تکمیل کرد بیانکی بمامیگوید: «تاریخ دین امور را بررسی میکند و برقرار میسازد اما امور دین کدام است؟ تنها ساده‌ترین اطلاعات تاریخی میتواند بدون دردسر زیاد امور و نامها و تاریخها و رفتارهای شبیه آنرا طبقه بندی کند. در این مورد بعضی از امور معلوم است و برخی دیگر دانسته نیست (۳) اما مسائل مطلوبی که توجه ما را بخود جلب

1 - W. Comtwell Smith : Non - nestern Studies : the Religions approach , in a Report on an Invitational conference on the Study of Religion in the state University (1964) ۵۲ص

2 - H. Clavier: Resurgences d, un problème de méthode et histoire des religions

درمجله نوین ۲/۱۵، ۱۹۶۸، ص ۱۱۰

۳ - امور دارای معنی و درجه‌ای یکسان نیست و مفهوم آن با دید هر خواننده و نمونه انواع کتب تاریخ ادیان ارتباط دارد و هر کس از آنها طوری نتیجه گیری میکند که با دیگری تفاوت دارد، در هر حال باید در تحقیق باین نکته توجه داشت.

میکند غالباً بسیار است . عوامل معقول و نامعقول در آنها بهم پیوسته است اصطلاحات واحد و محدود نیستند و بندرت می‌توان آنها را تفسیر کرد (۱) بررسیها قلمرو بسیاری را دربر میگیرد ولی تنها کافی است به يك یادو مورد آن توجه گردد . چه ارتباطی میان آئین هند و دین بودا درهند و حمله مسلمین به هندوستان موجود است ؟ موقعیت اروپای شمالی مسیحی چگونه بود چه شکل از معتقدات در آنجا رواج یافت ؟ انگیزه مبلغان مورمون چیست ؟ ممکن است معتقد باشیم که پاسخ به این پرسشها امکان دارد . ممکن است چنین تصور کنیم که پاسخ مطلوبی میتوان بدست آورد . ولی کدام قسمت از پاسخهای ما درست از آب درمی‌آید ؟ پاسخ مناسب و معقول تنها وقتی امکان پذیر است که بر پایه مدارک کتبی استوار باشد و امور مربوط به باستانشناسی و نظائر آن باقی باشد تا بتوان به آنها استناد کرد .

اکنون از تاریخ ادیان به « تطبیق ادیان » بازگردیم پیشرفت تطبیق ادیان سالهاست ادامه دارد و در نقاط مختلف جهان دارای پیشرفتی روزافزون است ولی در امریکا بصورت مبادلات فرهنگی و با استفاده از روش تاریخی ناب روبرو پیشرفت است . شاید بتوان گفت تطبیق ادیان تحت تأثیر تجدید حیات رومانتيك اروپا واقع است . در خاک امریکا درمیان آنانکه تنها به میهن خود توجه نداشتند و جهان بین بودند رایج گشت و شرق شناسان درباره آن بیش از پیش تحقیق کردند تا اینکه در سال ۱۸۹۳ در مجلس ادیان در شیکاگو مطرح شد و مورد توجه قرار گرفت دلیل برقراری این مسئله این بود که در امریکا تنها يك دین رواج نداشت و وجود ادیان مختلف در آن دیار این فکر

۱ - رجوع شود به :

K . Goldammer , Factum , Interpretation
und verstehen, in Religion und Religionen ,
Festschrift Gustav Mensching (1967) , PP. 14ff

را در آن سرزمین رونق داد ولی نیروی بیشتری که به شکل جدید کمک کرد تحقیقات دین از دید امریکائی است که نشان دهنده سازمان مخصوص کشور امریکا است که بموجب آن هر نوع تعلیمات دین در امریکا در مدارس و دانشگاهها بر پایه جامعه تکیه دارد و بهمرفته تعلیمات دینی یکنواخت است و بطور معمول سود گذار کلیساهاست. کلیساهای عمده برای احترام به شئون مؤسسات خویش در برابر تحولات اجتماعی امریکا بیش از پیش به خارج از قلمرو خود توجه کردند. روحانیان امریکا تنها وقتی علاقه به ادیان دیگر دارند که دانشمندان آن ادیان وجود آنها را برسمیت بشناسند. همانطور که اوکتوبای میگوید. پس از جنگ جهانی اول تطبیق ادیان امری مهم بود ولی بطور جداگانه در پی ترتیبی بسر می برد زیرا از قلمرو روحانیان دینز پا فراتر نهاده بود و از حدود علوم نیز به دور بود زیرا هنوز باندازه کافی علمی نشده بود (۱) در این شرایط برخی از دانشمندان در این حوزه از دانش وارد شدند که در آن موقع تحت استیلا اروپائیان قرار داشت. در نتیجه در برابر دشمنان آزاداندیشی و روحانیان تیره های مسیحی قرار گرفتند. ولی استثناء هم وجود داشت. مثلا در طول قرن مورس جاستر دانشمند مکتب سامی فرزند یکی از حاخام های بزرگ و استاد دانشگاه پنسیلوانیا در سال ۱۹۰۱ اظهار داشت که تحقیق دین باید در دوره تحصیلات مدارس امریکا در دوره های دانشگاهی معمول گردد و بخشی از آموزش آزاد را شامل گردد تا بتواند احتیاجات دین زمان حاضر را نمایان سازد (۲) ولی تا جنگ دوم جهانی جامعه های علمی با یک یاد و استثناء همینطور بدون تفاوت باقیمانده نظر سازمانهای مسیحی نیز نسبت به نمایشگاه ادیان شیکاگو بیشتر خصومت آمیز بود.

(1) W. G. Oxtoby : Religionswissenschaft , in Religions in Antiquity (1968) صفحه ۵۹۱

2- M. Jastrow : the Study of Religion , 1901

دزهمین سالها همواره سازمانهای علمی آمریکا بسیار پیشرفت کرد در نتیجه برخی از دانشمندان اروپایی به آمریکا رفتند و به انتشار اندیشه تطبیق ادیان پرداختند. در این میان مخصوصاً دونالد بطرز شایسته‌ای مورد توجه است. یکی آلفرد درایت هود دیگری یوآخیم واخ سپس مرسی ایلپاده و پول تیلیخ Paul Tillich به آمریکا رفتند. گرچه کسی دیگر در آنجا نبود ولی وجود همین عده کافی است که تحقیق دین در آمریکا را مهون آنان بدانیم. از زمان جنگ دوم جهانی آمریکا بسرعت از گوشه گیری بیرون آمد و فرهنگ آن در جهان رایج گشت. تاریخ‌دانان و صاحب نظران سیاسی و دانشمندان علوم اقتصادی غیر از دنیای مغرب زمین در باره سایر نقاط جهان به تحقیق پرداختند ولی با عدم رضایت طبقه روحانی روبرو گشتند. به دلایل گوناگون سازمانهای فرهنگی آمریکا تابع عقاید هیئت نمایندگان محلی در هر حوزه است. بهمین جهت بطور کلی توجه به تحقیقات تاریخی و اسالت وجود و بحث در عالم هستی و علوم انسانی بطوری که جنبه جهانی داشته باشد در مدارس عالی و دانشگاههای آمریکائی به اندازه کافی وجود نداشت. در چنین موقعیتی بود که تحقیق در دین با روش جدید در آمریکا ایجاد گردید در این راه واخ پیشقدم شد و تحقیق در ادیان تطبیقی را در آمریکا ممکن ساخت و منظره‌ای جدید از معنی و اصطلاحات در اینگونه تحقیقات بوجود آورد (۱) همینطور جوزف- کیتاگاوا معتقد شد که هدف تاریخ ادیان تحقیق علمی در باره طبیعت و ساختمان آزمودگیهای دین نژاد انسانی و تجلیات گوناگون آن در تاریخ است (۲)

(1) J. Wach : the Comparative Study of Religion . ۱۶ ص

(2) J. M. Kitagawa : the Making of a Historian of Religions, in Journal of the American Academy of Religion 36/3 .

در این آزمون‌دهیها باید درباره ترکیب اندیشه‌ها دقت کرد و سپس باید به انگیزه فرعی آن سودگذاری توجه داشت در نظر جاسترو در تحقیقات دین تنها شناختن دین بشر کافی نیست بلکه باید دید این هدفها چه سودی برای انسان دارد تا آنها که بتوان چنین برداشتی را در آزمون‌دهیهای نوع بشر با علاقه‌مندی سهیم کرد. این کار را می‌توان نوعی از اشکال پدیده‌شناسی دانست ولی نه آنچنان که اروپائی پدیده‌شناسی را می‌شهرسد از اوائل این قرن همواره چنین بنظر می‌آید که اصطلاح «تطبیق ادیان» با اصطلاح «پدیده‌شناسی» هردو بالقوه بایکدیگر مشابهت دارد (۱) ولی پدیده‌شناسی ممکن است دین باشد یا نباشد همچنین ممکن است درباره فرضیات اولیه حقیقت‌نمایی که در هر دینی به آن توجه دارد بحث کند یا نکند یا اینکه روش تاریخی را لازم بداند و یا اینکه از آن بگذرد چنانکه اوکستوبای می‌گوید. این امر ممکن است جنبه خصوصی داشته باشد و یا اینکه به اشکال مختلف از اقلیمی به اقلیم دیگر راه یابد (۲).

ایلیاده نیز امر اخیر را مورد توجه قرار می‌دهد و تحقیق ادیان را «انسان‌گرایی نوین» می‌داند.

خواه ناخواه محقق تا زمینه‌های جامعه‌شناسی و اقتصادی و سیاسی دین را بدست نیاورد به تجدید ساختمان شکل تاریخ دین نپرداخته است و کار او تمام نیست بعلاوه محقق باید معانی شکل‌های تاریخی را بفهمد و هویت آنها را بشناسد و موقعیتی را که موجب

(۱) درباره پدیده‌شناسی دین «جوع شود به :

E. Hirschman : Phänomenologie der Religion (1940)

W. B. Kristensen : the Meaning of Religion (1960)

همان کتاب، صفحه ۵۹۸ اف : Oxtoby (2)

ظهور آنها می‌گردد توضیح دهد و چگونگی کامیابی آنها را در زمان تاریخی معین نمودار سازد و نشان دهد که هدف علم ادیان بدست آوردن رفتار فرهنگی حقایق دینی است (۱).

این رفتار فرهنگی که مورد توجه ایلیاده است اصلی است که بیش از فرهنگ ناحیه‌ای اهمیت دارد و در موازات هنر و ادبیات است و عامل بالقوه ایست که بزرگی و اهمیت آن هم پایه نوع انسان است خواه ناخواه هدف تاریخ‌دان ناب باید چنین باشد ولی تاریخ‌دانان غالباً به روش شخصی خویش استوارند و به آثار متونی را که در اختیار دارند توجه دارند ولی باید در هر حال روشهای موروثی را ترك کرد مثلاً يك نفر غربی آنچه دارد در کنار می‌نهد و برای تحقیق در دین هندوستان خود را بجای يك هندو قرار دهد و با دید هندی به دیانت هندو بنگرد (۲) شك نیست که ما در این دوران با برخورد اندیشه‌ها روبرو هستیم و خصومت میان آنها به آسانی ازمیان نمی‌رود و یائینکه به آسانی نمی‌توان آنها را بایکدیگر آشتی داد همانطور که آب و هوا و طبیعت و تمایلات با یکدیگر اختلاف دارد نمی‌توان بدون دردمس دانشمندان را از نیروهای باستانی و ملی جدا کرد و آنان را وادار کرد تا بدون نفوذ عوامل موروثی به تحقیق پردازند. ولی آنچه می‌توان در آغاز کار انجام داد اینست که کوشش کرد تا موقعیت کنونی آنطور که وجود دارد دانسته شود تا بتوان سپس با دید بهتر طبق طرحهای نوین به تحقیق پرداخت.

کلاویر برای تحقیق در علم ادیان سه شرط را لازم می‌داند (۳).

۱- شایستگی و صلاحیت Competence

۲- خلوص و صداقت Sincerity

ص ۲ Eliade ' the Quest (1)

ص ۶۴ R. H. Robinson : in a Report on an Invitational Conference ... (2)

ص ۱۱۴ Clavier, of cit pp. (3)

۳- بیطرفی Impartiality

شاید بتوان گفت که دانشمند حق دارد هر گونه عقیده‌ای اظهار دارد بشرط اینکه همواره از دادن رنگ خود به آن جلوگیری کند و به روشنی بتواند توضیح دهد که روی چه میزان وملاکی حکم می کند . همچنین باید توجه داشت که مباحثات دین که خارج از قلمرو جهان باشد سودی در بر ندارد .

ممکن است در این ایام آخرین نیازی که تطبیق ادیان دارد روش‌شناسی مدرن و مرتب نباشد یا اینکه یک روش بیش از سایر روشها معمول و تکمیل گردد یا روشهای نامتداول محلی در محقق وسوسه ایجاد کند یا روشهای رایج کافی تشخیص داده شود ولی در هر حال تحقیق دین باید باقی بماند و روشهای تاریخی و جامعه‌شناسی و پدید‌شناسی و فلسفی با برخورد بایکدیگر تکمیل گردد ولی نه اینکه بصورت رقابت درآید و به تحقیق زیان رساند و هر کس اصرار ورزد تا روش منحصر بفرد خود را معیار سنجش قرار دهد. امید است این طرز تفکر بشری به گذشته تعلق یابد و بتوان ارتباط کامل ادیان را بدست آورد همانطور که پروفیسور جیمز در شماره اول مجله نوین می‌نویسد :

تحقیق دین داری هدف علمی است برای راه زندگی یا برای فهم بین‌المللی دین و صلح بین‌المللی که هر دو به وسائل علمی و تاریخی و ارزیابی فلسفی و الهی نیازمند است در صورتی که محتوی پیشرفت تکاملی و طبیعت جوهر آنها دانسته شود و بر بنیادی نیکو و حقیقتی غیر روحانی قرار گیرد (۱) .

پایان

(1) E. O. James : the History, science and comparative Study of Religion, in Numen I/1 (1954) ص ۱۰۵